

Grażyna Rytter

Uniwersytet Łódzki (Łódź, Polska)

NAZWY CZĘŚCI TWARZY W JĘZYKACH SŁOWIAŃSKICH

Jest to szkic etymologiczny, który przedstawia 19 wyrazów tematycznych powiązanych z psł. **tvarь*. Są to **borda*, **bry*, **lice*, **nadoči* / **nadočьje*, **nosь*, **nozdra* / **nozdrь*, **obličьje*, **oboči* / **obočьje*, **obry* / **obrьve*, **obustьje*, **oko*, **ręsa* / **ręsьna*, **usta*, **vědja*, **věja*, **věka* / **věko*, psł. dial. **vrga*¹.

*borda

Nazwa ogólnosłowiańska, spokrewniona z łotewsk. *bārda*, stwniem. *bart* (współcz. niem. *Bart*), łac. *barba*, oparta na pie. ***bhar-* // ***Bhor-* ‘coś ostrego, sterczącego, szczecina’ (Boryś SE, s. 39). Nazwa ta w językach słowiańskich posiada dwa znaczenia: 1. ‘dolna, wystająca część twarzy poniżej ust’, 2. ‘zarost na dolnej części twarzy poniżej ust, szczecina’. Dwuznaczność ta jest prawdopodobnie bardzo stara.

*bry (Gen. Sg. **brьve*, Acc. sg. **brьvbь*) ‘brew’

Większość form słowiańskich kontynuuje Acc. sg. **brьv-* / **brьvbь*, rzeczownika z tematem *-ū-* (z przejściem do deklinacji *-i-*); pie. ***bhrū* ‘brew’ (Boryś SE, s. 39; ESSJ, t. III, s. 63–64, por. stang. *brū* ‘brew’ (ang. *brow*), litewsk. *bruvis* ‘ts.’ (Czernych IES, t. I, s. 112).

Ogśłow.: stczes. *brví* ‘bri’ (Geb SL, t. I, s. 102),

czes. *brva* (f.) 1. ‘rzęsa’ (u powieki), 2. zool. ‘rzęski (u robaków)’;

śła. *brva* ‘brew’; ‘rzęsy’; zwykle w pl. *bry* 1. ‘rzęsy’; ‘brwi’; 2. zool. ‘włoski na ciele niektórych niższych organizmów zwierzęcych’,

stpol. *brew*, *brwi*; w XVI w. także ‘miejsce porostania brwi’; ‘powieka; rzęsa’,

pol. *brew*, Gen. sg. *brwi*; dial. także *brwia*;

¹ Artykuł ten czerpie inspirację z pracy Janusza Siatkowskiego, ograniczony jest jednakże do propozycji etymologicznych, ponieważ szczegóły opracował już Pan Profesor, por. Siatkowski 2010.

scs. бръвъ 'rzęsa'; 'brew';
 błg. gwar. бръвъ (m.) 1. 'czułki owada'; 'rogi ślimaka',
 błg. бръва 'powieka'; 'wąs';
 ch. / s. (rzadkie, dawne) бръвъ (f.) 'powieka';
 strus., crus. бръвъ, бровь (Srez M, t. I, s. 181);
 ros. бровь 'włosy ułożone łukiem nad oczodołem', także 'łuk brwiowy nad oczodołem'; dial. бровь 'powieka'; 'rzęsa';
 ukr. брова (f.) 'brew';
 brus. брыво (n.) 'brew'; gwar. брыва́ (f.) 'ts.'

*lice (n.)

'twarz, oblicze'; 'zewnątrzna powierzchnia czegoś'; 'zewnątrzna forma, postać'

Starsza postać ***likъ* / ***liko* zachowała się szczątkowo w pdśłow. i wschśłow.: forma psł. **lice* przedstawia rezultat III palatalizacji $k \geq c$. Jest to rzeczownik utworzony zapewne od czasownika **ličiti* 'formować, kształtować' ze znaczeniem pierwotnym 'dokładne wyobrażenie czegoś'².

Ogśłow.: czes. *lice* 'twarz',
 stczes. 'policzek, szczęka'; 'zewnątrzna, właściwa strona czegoś';
 głuż., dłuż. *lico* 'policzek';
 spól. *lice* 'oblicze, twarz'; 'policzek'; 'kształt, postać';
 ros. *лицо* 'oblicze, twarz'; 'osoba'; 'zewnątrzna strona czegoś, np. tkaniny';
 dial. 'policzek'; przestarz. *лик* 'twarz'; 'wygląd zewnętrzny';
 strus. *ликъ* 'twarz';
 maced. dial. *лико* 'oblicze, twarz'; 'ktoś odpowiedni; dobrana para';
 słń. *лік* 'postać, kształt'; 'wyobrażenie'.

W polszczyźnie od XIV wieku poświadczona jest nazwa *policzek* (m.) 'część twarzy'; 'uderzenie w twarz', utworzona od wyrażenia przyimkowego *po licu* 'po twarzy' (Boryś op. cit., s. 460; Br SE, s. 298).

*nadoći / **nadočьje*

Kompozitum zbudwane z **nad(ъ)* i **oko* (Du. **oči*), przekształcone przez przyrostek **-ьje* (ESSJ, t. XXII, s. 11);

czes. *nadoći* (n.) 'brwi' (Jungmann, t. II, s. 554);

sła. *nadočie* = *obočie*;

dłuż. *nadwoczy* (Du. n.) 'powieka' (Muka, t. I, s. 968);

głuż. *nadwoči* 'żółte pasemka nad oczami u psów' (Pfuhl, s. 396).

Przedrostek **nad-* występuje w znaczeniu 'nad czymś', np. *nad brwiami, czołem, powiekami, oczami* (ESSJ, t. XXX, s. 243).

² Etymologia wg Boryś SE, s. 39; Czernych IES, t. I, s. 112; ESSJ, t. III, s. 63–64.

*nosъ (m.) ‘nos’

Nazwa ogólnosłowiańska, spokrewniona z mającymi to samo znaczenie litewsk. *nósis*, stwniem. *nasa* (współcz. niem. *Nase*), łac. *nāsum* (*nāsus*) (*nasus*), awest. *nāh-* (m.) ‘nos’; pie. **nos – ‘nos’; por. *nozdra / **nozdrь*³.

*nozdra / *nozdrь ‘otwór w nosie, nozdrze’

Nazwa ma odpowiednik w litewsk. *nasraĩ* (pl.) ‘paszcza’; pie. **nasrā, które prawdopodobnie było urzeczownikowioną formą rodzaju żeńskiego przymiotnika ***nas-ro-*, ‘nosowy, należący do nosa’, z przyrostkiem ***-ro-*(pie. ***nas-* ‘nos’). W językach słowiańskich nastąpił rozwój fonetyczny **nosr-* > **nozr-* > **nozdr-*, tj. udźwięcznienie grupy spółgłoskowej i wstawne *-d-* (Boryś, op. cit., s. 367). Vas ES, t. III, s. 80–81 rekonstruuje *nozdrьa (: *nosъ + *derǫ), a jako mniej prawdopodobną traktuje etymologię ***nos-* + ***-d^hro-*.

Ogśłow.: czes. *nozdra*;

pol. *nozdrze*, zwykle w pl. *nozdrza* ‘otwory zewnętrzne nosa’,

stpól. *nozdrze* / *nozdrza* ‘otwór nosowy’;

ch. / s. *nōzdrva* / *nōzdra*;

ros. *ноздря́*;

ukr. *ніздря́*;

*obličьje (n.)

1. ‘wygląd zewnętrzny, kształt, postać’,

2. ‘oblicze, twarz’

Ogśłow.: stczes. *obličie* ‘oblicze, twarz’;

pol. *oblicze* (od XIV w.) ‘twarz’;

‘sylwetka duchowa, charakter’, ‘strona’,

stpól. (XIV-XV w.) także ‘wygląd zewnętrzny, forma, kształt’;

ros. *обличье* ‘wygląd zewnętrzny’; ‘twarz’;

scs. *обличие* ‘kształt zewnętrzny’; ‘obraz’.

Nazwa utworzona od wyrażenia przyimkowego *ob lice z przyrostkiem **-bje*.

*oboči / *obočьje

Wyraz z przedrostkiem **ob-* i podstawą *oko (Du. *oči*), przekształcany przez przyrostek **-bje* (*obočьje); status prasłowiański formy bezsufiksальной nie wydaje się obligatoryjny⁴:

stczes. *obočie* (m.) ‘brew’; ‘powieka’,

czes. *obočí* ‘brew; brwi’ (Kott, t. II, s. 233);

stśła. *obočie* ‘brwi; powieka’,

³ Etymologia wg Boryś, op. cit., s. 367; Vas ES, t. III, s. 84–85.

⁴ ESSJ, t. XXX, s. 126 wraz z literaturą.

sła. *obočie* ‘brwi’ (SJSłow, t. II, s. 436);
 dłuż. *hobwoco* ‘brew’, *hobwocyje*, *hobwocyjo* ‘brwi’ *hobwoceji* (Du.) ‘ts.’
 (Muka, t. II, s. 388);
 głuż. *wôbwači* ‘brwi: oczodół’ (Pfuhl, s. 1123);
 srb.-csłow. *обочие*;
 słń. *obôčje* ‘oczodół, jama oczodołowa’;
 strus., rus.-csłow. *обочие* ‘oczodół’ (Srez M, t. II, s. 536; SRJ, t. XII,
 s. 130–131).
 Por. **nadoči* / **nadočyje*.

*obry / **obrъve*

Tak jak **bry*, **brъve*, jest to dawne pie. określenie brwi, podobnie jak **oko*
 (pie. ***ok^u* - ‘oko’); psł. **obry*, **obrъve* < **obbry*, **obbръve*, gdzie **ob-* jest przy-
 imkiem. Kompozitum **ob-bry* (≤ ***ob^h-b^hru-*) posiada kontynuanty w wielu ję-
 zykach słowiańskich:

czes. gwar. *obrva* (f.), zwykle w pl. *obrvy*; *obrв* (f.), pl. *obrvy* ‘brew’; ‘brwi’;
obervě pl. ‘brwi’;
 sła. *obrв*, pl. *obrvy* ‘brew’; ‘brwi’, gwar. *oberva* pl. ‘brwi’;
 pol. gwar. *oberwie*, *obrwie* ‘brwi’ (SGP, t. III, s. 371);
 ch. / s. (rzadkie) *obrв* / *öbrva* ‘brew’ gwar. *öbrva*, *öbârva*, *oberva*, обрв ‘część
 biodra’(!); *obrve* ‘brwi’; pl. *öbarve* ‘ts.’;
 słń. *obrъv* ‘brew’, także ‘dróźka, ścieżka’ *obrъva* ‘brew’; dawne *obrв* ‘brew’⁵.

*obustъje (n.) ‘miejsce wokół ust’

W funkcji nazwy części twarzy prawdopodobna jest kalka z łac. *peristoma*,
 choć możliwe wydaje się dawne słowiańskie kompozitum **ob-* ‘wokół czego’ +
*usta, przekształcone przez **-ъje*, por. brus. *бўсьні*, *бусьня* ‘usta’ (**obustъni*) oraz
 czes. *obústni* (przym.) ‘okołoustny’ (ESSJ, t. XXX, s. 243):

ch. / s. *obuśće* ‘okolice ust’ (RJA, t. VIII, s. 489);
 słń. *obústje* ‘okolice ust’; ‘dolny bieg rzeki’ (Plet, t. I, s. 754);
 czes. *obustí* zool. ‘miejsce wokół otworu muszli skorupiaka’; bot. ‘wypustki
 wokół otworu torebki nasiennej’ (Kott, t. II, s. 252);
 sła. *obustie* zool. ‘okolice pyska u niższych gatunków zwierząt’; bot. ‘wy-
 pustki wokół główki makówki’;
 stpol. *obuście* ‘otwór ustny’ (SStp, t. V, s. 389);
 strus. *обуцмие* ‘to, co otacza jakiś otwór’ (SRJ, t. XII, s. 180).

*oko (Gen. sg **očese* (Du. **oči*, pl. **očesa*) ‘narząd wzroku, oko’

Jest to rzeczownik rodzaju nijakiego, w którym formant *-es-* rozszerza pier-
 wotny wyraz pierwiastkowy; wtórne *-es-* występowało także w formach **ucho*,

⁵ Przykłady wg ESSJ, t. XXVI, s. 123–124.

Gen. sg. *ušese (Du. *uši*). Formant ten nawiązuje do pie. *-s-* (Gen. sg. *očese ≤ ***ok^u-s*)⁶. Psł. (ogsłow.) *oko wywodzi się od pie. rzeczownika odpierwiastkowego ***ok^u-* ‘oko’ (: pie. ***ok^u-* – ‘patrzeć’). Nazwa prasłowiańska spokrewniona jest z litewsk. *akis* ‘oko’, łotewsk. *acs* ‘ts.’, stang. *ēage* (ang. *eye*), stwniem. *ouga* (współcz. niem. *Auge*), łac. *oculus*.

Słowiańskie nazwy oczu o zasięgu terytorialnym (regionalnym, gwarowym) są liczne, por. błg. *зрѣколи*, brus. *глаза, балухі, зерки*, ros. *глаза, зенки*, ukr. *баки, глузги*.

*ręsa, *ręsьna (f.) ‘włosek na powiece, rzęsa’

Znaczenie etymologiczne to prawdopodobnie ‘coś postrzępionego, jak włoski na powiece’; wyraz nie ma pewnej etymologii (wg Boryś, op. cit. s. 535); Max Vasmer (Vas ES, t. III, s. 476) sądził, iż możliwa jest również psł. postać *resa (por. ros. *ресница*.); Czernych IES, t. II, s. 113 wyprowadza *ręs ≤ **ręd-s-* (:*rędъ) z *-s-* sufiksalnym, podobnie jak **rus-* ≤ ***rud-s-*.

Ogśłow.: czes. *řasa, řasnice* ‘rzęsa’; gwar. ‘kłos owsa’;

głuż. *rjas, rjasnička*;

pol. *rzęsa* 1. ‘delikatne, krótkie włoski na brzegu powieki; 2. bot. ‘Lemma, roślina wodna z rodziny rzęsowatych, o drobnych, płaskich pędach, unoszących się na powierzchni wody’;

stpol. (XV w.) *rzęsa* czy *rzęsa* bot. ‘rzęsa drobna, Lemna minor’;

pol. dial. też *rzęsa* ‘kłos owsa’;

błg. *pecá* ‘frędzla’; *ресніца* ‘rzęsa’;

ch. / s. *resa* ‘frędzla’; ‘języczek (u górnego podniebienia)’; ‘kwiatostan wierzby i brzozy; kotka’; bot. ‘rzęsa, roślina wodna’;

ślń. *řesa* ‘ość kłosa’; ‘szorstki włos’; ‘wąsy’; ‘broda’; ‘frędzla’;

strus. *рясно, рясница* ‘rzęsa’ (Srez M, t. III, s. 238); także *ръсновы* pl., *рънове* ‘rzęsy’ (Srez M, op. cit., s. 222);

ros. *ресніца*, częściej pl. *ресніцы* ‘rzęsy’ (Czernych op. cit. t. II, s. 112–113). W postaci *ръсница* występuje w słowniku z 1771 roku; *рясница* rozpowszechnia się w języku ogólnym (literackim) od XVIII stulecia (Czernych, ib.);

brus. *рэскі* ‘rzęsy’⁷;

ukr. (w innym znaczeniu) *рясніця, рясіця* ‘fałda odzieży’ (Hrin, t. IV, s. 93).

*tvarь (f.)

1. ‘to, co zostało uformowane, utworzone’; ‘żywa istota’; ‘forma, kształt, postać’;

2. (wtórnice) ‘oblicze, twarz’

⁶ Sławski ZS, t. II, s. 30.

⁷ В. Ластоўскі, *Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік*, Kowno 1924, s. 613, s. v. *ресница*.

Rzeczownik rodzaju żeńskiego na *-i-*, utworzony za pomocą przyrostka **-b* (ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o > *a*) od psł. czasownika **tvoriti* ‘powodować powstanie czegoś, czynić, kształtować’.

Ogśłow.: czes. *tvář* ‘oblicze, twarz’; ‘istota, człowiek’;

pol. *twarz* ‘twarz, przednia część głowy ludzkiej’; dawniej ‘stworzenie’;

stpol. ‘to, co zostało powołane do istnienia; stworzenie, człowiek, zwierzę’; ‘kształt, postać’; ‘osoba’⁸;

ros. *мварь* ‘to, co jest stworzone; żywa istota’, dial. ‘gęba, twarz’;

scs. *мварь* ‘tworzenie’; ‘to, co jest stworzone, stworzenie’.

Znaczenie ‘oblicze, twarz’ jest wtórne i pojawiło się w oparciu o znaczenie etymologiczne ‘to, co jest ukształtowane: forma, kształt, postać’⁹.

**usta*

Psł. (ogśłow.) nazwa **usta* spokrewniona jest ze stprusk. *austo* ‘usta’, litewsk. *uosta*, *úostas* ‘ujście rzeki, zalew’, łac. *ostium* ‘drzwi’; ‘ujście, wejście, dostęp’, awest. *aošta* ‘warga’; pie. ***ōys-t-* / ***əys-t-* (: ***ōys-* ‘usta’)¹⁰.

**vĕdja* (f.) ‘rzęsa, powieka’

Psł. **vĕdja* nawiązuje do starszej formy tematu czasownika **vĕmb* ($\leq$ ***vĕd-mi*), który przeszedł do bardziej produktywnej koniugacji **vĕdĕti*, **vĕdati* ‘znać (jakąś rzecz, przedmiot)’; pie. ***μoid* – ‘znać’ < ‘postrzegać wzrokiem, oczyma’. Rzeczownik **vĕdja* reprezentuje ten sam typ strukturalny, co **ĕdja* ‘to, co służy do jedzenia’, ‘jedzenie; pokarm’ (: **ĕmb*, **ĕsti*). Podobnie zbudowany był rzeczownik **odedja*, ze zmianą znaczenia ‘to, co służy do okrycia, odzież, ubiór’.

Przyrostek **-ja* kontynuuje pie. ***-yā*¹¹: błg. *вѣжда* ‘rzęsa’; ch. / s. *вѣѣха* ‘ts.’; scs. *вѣжда* ‘powieka’; crus. *вѣжда*. Wahania znaczenia tłumaczyć można realną bliskością oznaczanych części oka¹².

W cerkiewnoruskim piśmiennictwie literackim XVI-XVII w. występują zapisy z substytucją graficzno-fonetyczną „e” wobec „b” (*Biblia* Franciszka Skoryny: *вѣже* Nom. pl.), „и” wobec „b” (Symeon Połocki: *вижды* Instr. pl.), „ж” wobec „жд” (zapis z XVI stulecia: *вѣжи* Dat. sg.)¹³; Berynda 26: *вѣжда: вѣя, повѣка*.

**vĕja* (f.) ‘powieka’; ‘rzęsa’

Uchwytny do określenia areał kontynuantów nazwy obejmuje języki białoruski, ukraiński, chorwacki, słoweński, czeski i słowacki:

⁸ SStp, t. 9, s. 233–234.

⁹ Boryś, op. cit., s. 656; BrSE, s. 586; Vas, op. cit., t. IV, s. 32.

¹⁰ Etymologia wg Boryś op. cit., s. 671 i Vas op.cit., t. IV, s. 172 wraz z literaturą.

¹¹ Według Sławski ZS, t. I, s. 81 przyrostek **-ja* tworzył głównie n. actionis, ulegające zwykłej konkretyzacji w n. acti, n. instrumenti.

¹² Przykłady wg HSB, t. III, s. 65; SRJ, t. III, s. 51.

¹³ ESBM, t. II, s. 81; ESUM, t. I, s. 408; ESJČ, s. 681; Vas ES, t. I, s. 285.

brus. *вѣйка*, pl. *вѣйки* ‘rzęsy’,

stbrus. *вѣя*, *вѣя* ‘powieka’ (HSB, t. III, s. 171);

ukr. *вія* ‘rzęsa’,

Биї ‘istota mityczna z powiekami do ziemi’ (ESUM, t. I, s. 408),

ukr. dial. *вію* ‘powieka’ (ESUM, ib.),

stukr. *вѣя* ‘rzęsa’ (ESUM ib. z XVII w.);

ch. / s. *vyěda* (książk.), ekawsk. *věda*, ikawsk. *vije* (Skok ER, t. III, s. 602);

śń. *věja*;

czes. *vějička* ‘powieka’;

śła. *vejice* pl. ‘powieki’.

Pśł. *věja wywodzi się od podstawy **věd-*, przekształconej przez formant **-ja*. Podstawa **věd-* nawiązuje do archaicznego czasownika atematycznego *věmь (≤ *věd-mī). Taką etymologię przyjmuje BrSE, s. 615–616, ESUM, t. I, s. 408; Skok ER, t. III, s. 602.

*věka (f.), *věko (n.)

‘przykrycie, pokrycie, wieko, pokrywa’, ‘powieka’

Drugie z wymienionych znaczeń ilustrują:

czes. (*oční*) *vičko* (też klapka: Kott, t. IV, s. 648; SJČ, t. IV, s. 81);

śła. *viečko*;

strus. *вѣко* (SRJ, t. III, s. 54–55),

stbrus. *вѣко* (HSB, t. III, s. 71),

ros. *вѣко*, pl. *вѣку* (Czernych IES, ib., t. I, s. 139); dial. pn. *вѣко* ‘rzęsa’ (SRNG, t. IV, s. 101),

ukr. *віко*;

śń. *věka*;

scs. *вѣко*.

Pnśłow. *повѣка (f.). ‘powieka’:

Wyraz występuje w brus. *навѣка*, ukr. *повіка*, dial. *навіко* (n.); pol. *powieka*. Funkcja przedrostka **po-* nie jest jasna (Boryś, op. cit., s. 473). Jest to zapewne pierwotny rzeczownik z przyrostkiem **-ka*, utworzony od **vě-* (***vě-*), który ma bałtyjskie odpowiedniki z ***vō-* por. litewsk. *vókas* ‘powieka’, *vóka* ‘pokrywa’, łotewsk. *vāks* ‘pokrywa’. Dla *повѣка można więc przyjąć znaczenie etymologiczne ‘to, co przykrywa, pokrywa’. Na części Słowiańszczyzny nazwa występuje zamiast *vědja (Br, op. cit., s. 615–616; Czernych, op. cit., t. I, s. 139).

Znaczenie ‘powieka’ oddają również błg. *кленáč*, ch. / s. *о́чніі кáпак* (≤ tur. *kapak* ‘pokrywa’), maced. *канак*¹⁴.

pśł. dial. *vyĝa (f.)

¹⁴ Przykłady wg Czernych, op. cit., t. I, s. 139.

‘każdy z dwóch fałdów skórnych ograniczających od przodu otwór ustny’

W takim znaczeniu wyłącznie polskie, skąd zapewne czes. dial. laskie *varga* ‘pysk konia, krowy’, także sła. dial. *varga* ‘warga’, ukr. dawne (XVII w.) oraz dial. *вѣрга* ‘ts.’, pl. *wǫrgu* ‘podbródek, broda’, *wǫrga* ‘warga’.

Według Wiesława Borysia¹⁵ wyraz prawdopodobnie tożsamy jest z pdsłow. błg. dial. *вѣрга* (*вѣрга*, *вѣрга*) ‘narośl na ciele zwierzęcia lub na roślinie’, ‘guz od uderzenia’, ‘opuchlizna’, ‘sęk w drzewie’, ‘małe wzniesienie’, maced. *врга* ‘narośl na ciele, na drzewie’, maced. dial. *вѣрга* ‘guz’, ch. / s. *vřga* ‘guz od uderzenia’.

Pśl. dial. **vřga* ‘nabrzmienie, wypukłość’; może od pie. ***uerg^h-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka ***uer-* ‘kręcić, wyginać’.

*zenica (f.) ‘żrenica’

Według Maxa Vasmera (Vas ES, op. cit., t. II, s. 94) nazwa ta nie posiada pewnej etymologii. Nowsze rozwiązanie podaje Wiesław Boryś (Boryś, op. cit., s. 749), iż jest to prawdopodobnie przekształcenie pśl. **zěnica*, zdrobnienia od hipotetycznego **zěna* ‘żrenica’, derywatu od **zějř*, **zǫjati* ‘otwierać się, rozwierać się, stać otworem’ z sufiksem **-na*.

Ogśłow.: ch. / s. *зѣница*;

śń. *zrenica* ‘żrenica’;

ros. *зеница*; dial. *зѣньки*, pl. *зѣны* ‘oczy’; ‘żrenice’;

strus. *зѣница*;

brus. dial. *зѣна* ‘żrenica’, *зѣнка* ‘ts.’; *зѣньки* ‘żrenice’;

ukr. dial. *зѣньки* ‘ts.’;

czes. *zenice*;

śła. *zrenica*;

pol. *żrenica*; stpol. także *źrenica*, dial. *żrenica*, *zrenica*, *źrynica*, *zdrzenica*, *dr-zenica*.

Wtórna polska *żrenica* i jej odpowiedniki w niektórych językach słowiańskich pojawiła się w rezultacie skojarzenia nazwy z pśl. **zbrěti* ‘patrzeć’. W gwarach okolic Łowicza notowane są synonimiczne *panienka*, *patrzaczka*.

WNIOSKI I UWAGI KOŃCOWE

Artykuł ten przybliży dotychczasową wiedzę czytelnikowi, zebraną ze słowników etymologicznych, artykułów i monografii oraz proponuje własną etymologię dla nazw **vědja* ‘rzęsa’, ‘powieka’, **věka* (f.), **věko* (n.) ‘powieka’, pnsłow. **pověka* ‘ts’.

Rozróżnienie „ręka prawa” ~ „aktywna” / „ręka lewa” ~ „pasywna” motywowane fizjologicznie mogło przenosić się na inne, z natury parzyste, organy

¹⁵ Boryś, op. cit., s. 678.

ludzkiego ciała, tj. na kolana, nogi, oczy, uszy. Organy te, w zależności od pozycji „prawa (strona)” / „lewa (strona)” były pozytywne (męskie) lub negatywne (żeńskie)¹⁶.

W tradycji kulturowej Słowian wschodnich i Słowian południowych prawemu oku przypisany jest atrybut „szczęśliwe”, lewemu – „nieszczęśliwe” (Иванов, Топоров 1974: 268). W tradycji polskiej drugą z wymienionych właściwości przypisuje się oczom, nogom i rękom, por. fraz. *spojrzeć krzywym (lewym, kosym) okiem, wstać lewą nogą, dać coś lewą ręką*.

Jednym z najstarszych i najpowszechniejszych wierzeń u Słowian jest przekonanie, że ludzkie oko ma moc rzucania uroku czy klątwy. Już sam fakt, że przygląda się nam osoba podejrzewana o uprawianie czarów stwarza potencjalną groźbę klątwy, lęk przed „złym okiem” funkcjonuje również współcześnie. W dawnych czasach wierzono, że istnieje promień rzucany przez oko. Z ludzkiej źrenicy emanować miała potężna siła, uważano, że niedobry człowiek potrafi manipulować i wzmacniać swoje promienie, by siać zniszczenie i zło. „Złe oko” zwykle kojarzono ze starszymi kobietami, które uważano za czarownice, zwłaszcza, jeśli miały oczy różnej barwy.

Przed „złym okiem” chroniły amulety i talizmany; w mitach greckich ochronę dawała tarcza Ateny z głową Meduzy, tarcze, które broniły nie tylko przed strzałami i włóczniami, lecz również przed „złym” wzrokiem wroga (Gordon 1994).

Przed „złym okiem” w folklorze Słowian ochrania jarzębina, jałowiec, żelazo i podkova, a także znaki czynione dłonią (por. *figa z makiem*), wypowiedzenie stosownego zaklęcia, odczynienie uroku. Podobnie żegnanie się znakiem krzyża stanowi jeszcze jedną formę manualnej ochrony przed „złym okiem”.

Mózg ludzki dostrzega najpierw podstawowy kształt twarzy, następnie ustala położenie względem siebie oczu, nosa, itd. Dopiero na końcu „spogląda” na twarz całościowo.

Nauka współczesna ustaliła, iż niczego innego nie rozpoznajemy tak szybko jak twarzy człowieka i pamiętamy o wiele dłużej niż imię, nazwisko oraz adres. Odpowiada za to specjalny obszar mózgu, tzw. zakręt wrzecionowaty (*gyrus fusiformis*). Mózg analizuje twarz jako całość i w tym celu musi wpieryw zdecydować, czy to, co widzą nasze oczy, w ogóle nią jest. Następnie zaczyna właściwe rozpoznawanie, równoległe „skanując” emocje wypisane na obliczu: gdy widzimy twarz, nie tylko ustalamy tożsamość, lecz również oceniamy stan psychiczny danej osoby i przygotowujemy odpowiednią reakcję. Tradycyjnie i potocznie przyjmuje się, że powyższą funkcję pełnią ludzkie oczy.

---

¹⁶ Nie były różnicowane w tym względzie fizjologicznie „nieruchome” organy, tj. brwi, kolana, uszy.

WYKAZ SKRÓTÓW

Słowniki

- Berynda – П. Берында (1961), *Лексикон славенороськый (1627)*, opr. W. W. Nimczuk, Kijów.
- Boryś SE – W. Boryś (2005), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Br Se – A. Brückner (1957), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Czernych IES – П. Я. Черных, *Историко-этимологический словарь русского языка*, Moskwa.
- ESBM – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* (1978 i n.), red. W. W. Martynow, Mińsk.
- ESJČ – J. Holub, F. Kopečný (1952), *Etymologický slovník jazyka českého*, Praga.
- ESSJ – *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* (1974 i n.), t. 1–31, red. O. N. Trubaczow, Moskwa.
- ESUM – *Этимологічний словник української мови* (1982 i n.), red. nac. O. S. Melnyczuk, Kijów.
- Geb SI – J. Gebauer (1970), *Slovník staročeský*, t. I-II, Praga (I wyd. 1903–1916).
- Hrin – Б. Гринченко (1907–1909), *Словарь української мови*, t. I-IV, Kijów.
- HSB – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* (1982 i n.), red. nac. A. I. Żurawski, Mińsk.
- Kott – F. Š. Kott (1878–1893), *Česko-německý slovník*, t. I-VII, Praga.
- Machek ESJČ – V. Machek (1968), *Etymologický slovník jazyka českého*, Praga.
- Muka – E. Muka (1911–1928), *Slovník dolnosrbskeje rečy a jeje narečov*, t. I-III, Petrograd-Praga.
- Pfuhl – Dr. Pfuhl (1866), *Lužicki-serbski slovník*, Budziszyn.
- Plet – M. Pleteršnik (1894–1895), *Slovensko-nemški slovar*, t. I-II, Lublana.
- SGP – J. Karłowicz (1900–1911), *Slovník gwar polskich*, t. I-VI, Kraków.
- Skok ER – P. Skok (1971–1974), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srbskoga jezika*, t. I-IV, Zagrzeb.
- S SlovJ – *Slovník slovenského jazyka* (1959–1965), red. Š. Peciar, t. I-IV, Bratislava.
- Sławski ZS – F. Sławski, *Zarys słowotwórstwa prastłowiańskiego*, [w:] *Slovník prastłowiański* (1974–1979), t. I-III, Wrocław.
- Srez M – И. И. Срезневский (1893–1912), *Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, t. I–III, St.-Petersburg.
- SRJ – *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (1975 i n.), red. S. G. Barchudarov (t. I-VI), F. P. Filin (t. VII–IX), Moskwa.
- SRNG – *Словарь русских народных говоров* (1965 i n.), red. nac. F. P. Filin, Moskwa-Leningrad.
- SSłp – *Slovník staropolski* (1953 i n.), red. S. Urbańczyk, Warszawa.
- Vas ES – М. Фасмер (1964–1973), *Этимологический словарь русского языка*, tłum. z niemieckiego i uzupełnienia O. N. Trubaczowa, t. I-IV, Moskwa.

Języki i dialekty

ang.	– angielski	ogsłow.	– ogólnosłowiański
awest.	– awestyjski	pdśłow.	– południowosłowiański
błg.	– bułgarski	pie.	– praindoeuropejski
brus.	– białoruski	pnśłow.	– północnosłowiański

ch. / s.	– serbski i chorwacki	psł.	– prasłowiański
crus.	– cerkiewnosłowiański	ros.	– rosyjski
czes.	– czeski	rus.-csłow.	– rusko-cerkiewnosłowiański
dłuż.	– dolnołużycki	scs.	– staro-cerkiewno-słowiański
ekawsk.	– ekawski	sła.	– słowacki
głuż.	– górnołużycki	srb.	– serbski
ikawsk.	– ikawski	srb.-csłow	– serbsko-cerkiewnosłowiański
litewsk.	– litewski	st.	– staro- (przed oznaczeniem języka, np. strus – staroruski)
łac.	– łaciński	stprus.	– staropruski
maced.	– macedoński	stwniem.	– staro-wysoko-niemiecki
niem.	– niemiecki	tur.	– turecki
pol.	– polski	wschsłow.	– wschodniosłowiański

Inne skróty

Acc.	– Accusativus	fraz.	– frazeologizm
bot.	– botaniczny	m.	– masculinum
Dat.	– Dativus	n.	– neutrum
dial.	– dialektyczny	pl.	– pluralis
Du.	– Dualis	pn.	– północny
Gen.	– Genetivus	sg.	– singularis
gwar.	– gwarowy	zool.	– zool.
f.	– femininum		

Bibliografia

- Gordon S. (1996), *Księga klątw*, 1994, tłum. T. Oljasz, M. Łakomski, Warszawa.
- Siatkowski J. (2010), *Słowiańskie nazwy 'twarzy' i 'policzka' w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, „Rocznik Słowistyczny”, t. LIX, Warszawa, s. 91–120.
- Иванов В. В., Топоров В. Н. (1974), *Исследования в области славянских древностей*, Москва.

Grażyna Rytter

THE NAMES OF THE PARTS OF FACE IN SLAVONIC LANGUAGES

(Summary)

Etymological sketch presents 19 words, in the majority of all-Slavonic range. They are thematically connected with Slavic **tvarь*. The article also contains comments about Slavs' cultural

tradition, which ascribes attribute “lucky” to the right eye and “ill-fated” to the left one. To the oldest and most popular beliefs preserved in the Slavonic folklore belongs conviction that human eye has a power of casting a spell or a curse on somebody.

Keywords: parts of face, Slavonic languages, Slavonic folklore, etymology.

NAZWY CZĘŚCI TWARZY W JĘZYKACH SŁOWIAŃSKICH

(Streszczenie)

Szkic etymologiczny prezentuje 19 wyrazów, w większości o zasięgu ogólnosłowiańskim. Są one tematycznie związane z psł. *tvarь. Artykuł zawiera również uwagi o tradycji kulturowej Słowian, która prawemu oku przypisuje atrybut „szczęśliwe”, lewemu – „nieszczęśliwe”. Do najstarszych i najpowszechniejszych wierzeń zachowanych w folklorze słowiańskim należy przekonanie, że ludzkie oko ma moc rzucania uroku czy klątwy.

Słowa kluczowe: części twarzy, języki słowiańskie, folklor słowiański, etymologia.